

Per Kristian Skulberg:

Tre store opplysningstidspersoner med skjæringspunkt Spydeberg prestegård: Jacob Nicolai Wilse, Christian Frederik og Karl den XIV Johan. Hvorfor har de så stor overføringsverdi til vår tid?

Seminar Refsnes Gods/Spydeberg prestegård 9.-10. aug 2003.

Vi står nå midt i bygdas gamle sentrum – i kristen tid. I før-kristen tid kan det se ut som om bygdesenteret lå lenger nord.

Prestegårdens navn er opprinnelig Vasstvedt. Den ligger nær den historiske ferdselsveien og er omgitt av gamle gårder som Bjaberg, Tunby, Kjos og Giltvedt. Vi vet at Vasstvedt lå øde en stund etter Svartedauen, før den ble lagt inn under prestebolet i Ødegårdstida. Presten bodde opprinnelig på Spjoteberg som var gården som fikk kirken på sin grunn. En gang på 1500-tallet syntes presten det var finere å bo her, og han lot Vasstvedt bli prestegård fra da av.

Takket være Wilse står vi i et av de tidligste veldokumenterte og studerte kulturlandskapsområder i Norden. Nedenfor oss mot øst flyter Nordens vannrikeste elv Glomma. I tillegg til å være en matressurs og sentral i folks liv her fra de tidligste tider, fikk elva stor strategisk betydning både i 1814 og 1940. Elver er gjerne slik, og det er nok ikke for ingenting at en antar at de eldste navnene i Europa nettopp er elvenavn.

Mot nord ligger Slottsåsen med borganlegg fra folkevandringstid. Her ligger også den 300 m høye Mjærskaugkollen som Wilse beskriver inngående, også i sin framtidvisjon.

Mot vest ser vi Vardåsen som er en del av Østfolds ryggfinne, og mot øst ser vi Romsåsen i Askim. Her har vi gamle nikkelgruver. I Universitetsmuseet i Zürich finner vil utstilt nikkelmalm herfra, med undertittel: Romsaas, Suède. Det er ingen tvil om eksistensen av vår union med Sverige.

3 store opplysningstidspersonligheter kan sies å ha sitt skjæringspunkt her. To av dem har fysisk vært til stede her, men den tredje, - Jean Babtiste Bernadotte – preget også dette stedets rikshistoriske betydning i 1814.

Jeg vil nærme meg disse tre kronologisk etter fødselsår.

Presten og polyhistoren Jacob Nicolai Wilse blir født i 1735 og dør 66 år gammel i 1801.

Jean Babtiste Bernadotte blir født i 1763 og dør 81 år gammel i 1844.

Christian Frederik blir født i 1786 og dør 72 år gammel i 1848.

Det er ikke noe som tyder på at Wilse selv traff de to andre, han var jo også mye eldre enn dem. Det var heller ikke mange ganger de to konger traff hverandre. Allikevel er det av praktisk interesse for oss i dag å se: hvilke sider ved deres personlighet og virke er det som kan tjene som forbilde for oss i dag?

Opplysningstiden er og blir et tidsskille: ny teknologi og nye ideer endrer folks tenkesett, næringsliv og dagligliv. Likhetstrekkene er slående med vår egen tid. Wilse er en utrettelig forkjemper for at gammel og ny kunnskap skal gi folk velstand og velferd.

En av vår tids store idéhistorikere – Guttorm Fløistad – skriver følgende: De viktigste sentra i norsk opplysningstid på 1700-tallet var Trondheim med bl.a. biskop Gunnerus, Sunnmøre med presten Strøm og Spydeberg med presten Wilse. De to sistnevnte, sier Fløistad, har skrevet de beste og mest eksemplariske såkalte totalstudier av norske lokalsamfunn. På hver

sin måte har de integrert strømninger i den europeiske opplysningstid i studier av lokal norsk kultur- og vitenskapshistorie.

Gjennom alle sine arbeider viser Wilse all den rikdom som ligger i et *sted*. Det er etter min oppfatning grunn til å merke seg at de ”patriotiske bevegelser” som vokste fram på 1700-tallet i vel så stor grad var *lokalpatriotiske* som de var *nasjonalpatriotiske*.

Gjennom sitt hovedverk Physisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld og Egn blir han på mange måter en forløper for vår tids stedsfilosofier.

Kunnskapen om stedet er viktig for *kjærligheten til stedet*. Og den er en viktig bærebjelke for mange kvaliteter i vårt eget dagligliv.

Wilses betydning for nordisk landbrukshistorie, kulturgeografi og økologisk forskning er uvurderlig. Hans arbeider står da også sentralt på nordiske universiteter.

I Spydebergs beskrivelse tar Wilse for seg naturbeskrivelsen av området, deretter tar han for seg landhusholdningen. Wilses klimastudier gjennom mange års målinger er av våre aller tidligste av det slaget. Den store vitenskapelige betydningen ligger i hans noteringer om sammenhengen mellom klimaforhold og utviklingen av plante- og dyreriket året igjennom. Det er ikke å ta for hardt i å si at Wilse er en av Norges første *økologer*. Hans arbeider, der han inndeler plantene etter voksested (biotop-tenking), er en av hovedgrunnene for dette. I sine meteorologiske studier sammenholder han data med tilsvarende data i København, Stockholm og Berlin.

På bakgrunn av sin samlede kunnskap gir han jord- og skogbrukeren råd som kan bedre avkastning og kår. Dette gjør han gjennom sin *Natur- og Huusholdningdcalender for Norge søndenfelds*.

Hans ”*Norske Ordbog, eller samling af norske ord*” er en av de tidligste ordlister som fines for Øst-Norge. Med økt forståelse for språkets betydning for vår kultur, har landet mye å takke Wilse for.

I Spydebergs beskrivelse forteller han om sykdomsbilder og behandling av sykdommer. Han beskriver den medisinske tilstanden i egnen og kommer med forslag til forbedring av denne.

Sveriges store sønn Carl von Linné kan vi ikke komme utenom her. Wilse hadde utstrakt kontakt og korrespondanse med ham. Legen, zoologen og botanikeren levde fra 1707-1778. Gjennom sitt virke som professor i medisin og professor i naturhistorie i Uppsala vakte han på en særskilt måte sine elevs interesse for naturen. Hans like finnes neppe i Norden, og vi kan glede oss over den kunnskap Wilse fikk fra ham. I prestegårdshagen her i Spydeberg sådde Wilse frø han fikk fra Linné. Spydeberg kommunes bygdebokkomité har vært i The Linnean Society i London og fått kopi av noe av korrespondansen mellom Wilse og Linné.

På en reise i Berlin i 1776 kom han i kontakt med *Preussische Akademie der Wissenschaften*. På 1780-tallet leverte han hele 17 artikler med kart og prospekter til tidsskriftene *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen* og (merk tittelen) *Archiv zur neueren Geschichte, Geographie, Natur- und Menschenkenntniss*. Han fikk mye anerkjennelse for dette og ble opptatt som medlem i vitenskapsakademiet i Göttingen og senere i *Societas meteorologica Palatinae* i Mannheim.

Wilse arbeidet iherdig for å opprette skoler og boksamlinger. Han forbedret omgangsskolene i sine egne prestegjeld, og kjøpte og delte ut bøker til skolene. I sin egen boksamling på 2000

bind hadde han en egen avdeling til utlån. Han var forut for sin tid og mente at kvinner skulle ha lik rett til utdanning som menn, og han arbeidet for en mildere disiplin i skolene.

Det vakte oppsikt da han i 1793 innbød til et møte i Christiania for å opprette et akademi, dvs. universitet i Norge. Wilse fikk ikke selv oppleve dette. Men det skulle bli slik at Christian Frederik, som gjennom sin utdanning selv også var svært interessert i natur- og kulturhistorie, skulle bidra til at Frederik den 6. i 1811 godkjente opprettelsen av Universitetet i Oslo.

Wilse var født i Danmark og døde som prest i Eidsberg. Men det er Spydeberg prestegård som ga rammen for Wilses faglige fordypelse i samspillet mellom livsmiljø og menneskekår. Det er Spydeberg prestegård som er hans naturlaboratorium.

Og det er dette som er overføringsverdien til oss i dag: Kunnskap om naturen og kulturen og langsiktig tenkning må være grunnlaget utvikling av næringsvirksomhet og kulturell utvikling. Lær folk å bli glad i *stedet* og de blir mer glad i seg selv. Da får vi til en bedre forvaltning lokalt og globalt.

Da Henrik Wergeland skrev *Konstitusjonens Historie* trekker han fram nettopp Jacob Nicolai Wilse som én av de viktige forutsetninger for at vi i 1814 fikk en av de mest moderne og liberale grunnlover i Europa.

Wilse, som de andre vi skal snakke om, ble nok også drevet av store personlige ambisjoner. Wilse drev politikk på et vitenskapelig og sosialt grunnlag. En som drev politikk på et annet grunnlag var *gascogneren fra Pau*.

For ham ble det mer naturlig å søke lykken på en militær løpebane, vel vitende at han som ikke-adelsmann ikke kunne bli høyere offiser. Det kan derfor ikke ha vært unaturlig for ham å støtte opplysningstidens og revolusjonens ideer om at byrd ikke skal avgjøre dine muligheter. Med de mer rettferdige muligheter som åpnet seg etter revolusjonen, avanserte han da også raskt.

At han skulle avansere fra menig soldat til konge over to riker er jo ikke mindre enn en personifisering og virkeliggjøring av det menneskelige håp om gevinst, muligheter og lykke. Så skal det ikke være sagt fra min side at toppen av menneskelig lykke er å bli konge. Mang en konge har sikkert grått bitre tårer over den skjebne han er født inn i.

Det er på mange vis vanskelig å snakke om overføringsverdi fra livet til mektige menn med store personlige ambisjoner.

Derfor skal jeg ikke snakke om verken krigsministeren, marsjalen eller Napoleonskrigenes Austerlitz, Wagram eller Leipzig. Hans raserianfall i motgangens stunder skal jeg heller ikke nevne.

Men jeg vil nevne hans humane styre i Hannover, noe som gjorde svenske adelsmenn og handelsfolk der fulle av respekt for mannen. Det var også her Christian Frederik kort møtte Bernadotte da han i sin ungdom var med faren på en av hans kur- og badeanstalter i Tyskland. Det var jo på en av disse turene at Christian Frederik ikke ville høre på råd, men rottet seg bort i et bortskjemt og manipulerende kvinnfolk som skulle bli hans ulykke – skal vi tro historiebøkene.

Napoleon skal ha sagt til den østerrikske diplomaten fyrst Metternich at: ”Bernadotte er et geni. For min del er jeg glad over å bli kvitt ham. Han er en av disse jacobinerne som har hodet på galt sted. Da beholder en ikke en krone lenge. Men svenskene er vant til galne konger, så det passer nok for dem.”

Men det var jo i virkeligheten omvendt. Det var Napoleon med sin stormannsgalskap som spilte for høyt! Noen måtte sette en stopper for hans globaliseingsimperialisme, fordi slik politikk aldri er framtidsrettet eller bærekraftig.

Jeg skal ikke underkjenne Napoleons banebrytende lovarbeid i Frankrike. Det interessante er at vi antakeligvis kan takke Napoleons trusler mot lokale og regionale kulturer ellers i Europa for at vi på begynnelsen av 1800-tallet fikk en folkereisning for *kulturelt egenverd* og *kulturelt mangfold* både i Spania, Tyskland , Østerrike og også Norge.

Der hvor Bonaparte overdriver og undervurderer, der er Bernadotte mer fornuftig og langsiktig i sine vurderinger. Det skulle bli Norges lykke, og det skulle bli hans lykke.

Vi vet at helt siden han ble valgt til svensk tronarving i Ørebro i 1810 startet svenske agenter med å fri til den delen av norsk overklasse som kunne tenkes å ha fordel av en union. Dette var, som alltid, først og fremst handelspatrisiatet. Norge skulle i en slik union få lov til å være et eget, selvstendig rike med felles konge. Ikke desto mindre var det ikke det svenskene holdt fram i førsteutkastet i Kiel årsskiftet 1813-1814. Der krevde de full sammenslåing av de to land.

Karl Johan kan ikke ha hatt en lett rolle. Han var bare kronprins og sjefen satt i Stockholm. Men Karl Johan skar gjennom og sikret formuleringer som tillot Norge å bli et eget selvstendig rike.

I samme situasjon var også Christian Frederik. Det jeg beundrer mest ved de to, er når de trosser gamlekongenes ufornuftig stridbarhet og steilhet og skaper noe mye bedre. Jeg tror de klarte det var fordi de var barn av et framtidsrettet verdisystem, kombinert med gode personlige egenskaper og smidighet.

Det var dette Jean Baptise, eller Charles Jean, som han kalte seg på den tiden la til grunn sommeren 1814 i Østfold.

Vi skal ikke bruke i mot ham at han kanskje hadde mange andre motiver for å være så mild. Vi skal heller ikke bruke i mot ham at han som konge prøvde å reversere mye av det han bygde opp for Norge. Det sto sikkert mange hauer rundt ham, både i og utenfor Sengkammaren.

Det hender at en kan si om folk at de kan alt, men det er også alt de kan. Karl Johan var ikke bare militær, det hadde ikke holdt den gang, og det holder ikke nå heller. Han var uten tvil også en god politiker.

Han utviste selv stor smidighet, og det tjener han til ære at han valgte den gode diplomat og den smidige generalmajor Bjørnstierna til å lede forhandlingene med nordmennene.

Christian Frederik hadde en mye bredere bakgrunn enn gascogneren. Han hadde fått mye av det verdigrunnlaget og den kunnskapen som det sømmet seg for moderne kongelige ungdommer på denne tiden. Men når det gjaldt Christian Frederik, så ser vi at han *elsker* det stoffet han holder på med. Vi ser at kjærligheten til naturen, kulturen og menneskene for ham er selve livet. Viser en den slags for mye, blir en fort av noen oppfattet som svermerisk. At

han gledet seg over mangfoldet i livet var allikevel ikke i veien for at han hadde begge beina på jorda og var en stor politisk begavelse.

Han engasjerte seg aktivt som preses i vitenskapsselskapet i Trondheim og bidro til å få Frederik den 6. til å gi opp sin motstand mot eget universitet i Norge. Da som nå, ble kunnskap sett på som farlig for enkelte.

Vi kjenner til hvordan Christian Frederik sammen med en rekke dyktige og kunnskapsrike personer laget Europas mest liberale og framtidrette grunnlov. Han så at nasjonen, og ikke vasallstaten, var den beste rammen omkring folks liv, på alle måter. For dette godet for et folk, var han villig til å oppgi sin personlige ambisjon, nemlig kongemakten. Han satte til å med hele sin arverett til den danske tronen i fare for denne saken, som etter hans mening, gjaldt det norske folkets lykke.

Det er sterk lesing det brevet han skrev på fransk til Karl Johan om kvelden 8. august i Spydeberg prestegård.

Han åpner brevet med: Monsieur mon cousin!

De skal finne meg meget villig til at slutte meg til de midler der kunne sikre det norske folks lykke og foreløpig give freden tilbake til verden, nemlig Fredrikstens overgivelse og overdragelsen av den utøvende makt i folkets hender.

Så ber han Karl Johan om et fortrolig møte for å drøfte *maaden hvorpå man skal ordne de sager der gjensidig ligger oss på hjertet for de scandinaviske folks lykke.*

I det andre brevet, etter at han garanterer våpenstilstand, sier han:

Jeg har ikke vildet andet enn den norske folks lykke. Jeg vil endnu ønske å kunne bidrage dertil med personlige ofre. Jeg ønsker likeledes at den (folkets lykke) kan sikres ved de bestemmelser der kunne blive fastsatte, og som alene et Storthing kunne antage.

Slik pleide ikke monarker å si og mene på den tiden! Nemlig at monarker fikk sin makt fra folket, og derfor måtte gi den tilbake til folket, som så kunne gi den videre til en annen monark.

Christian Frederik krever videre at *den nuværende forfatning skulde tjene som grundlag for foreningen.*

Som tydeligt bevis på mitt opriktige ønske om at bevare den norske nation fra ulykkerne ved en forfærdelig krig, erklærer jeg bestemt at ville tilbagegive de rettigheder som nationen har overdraget mig med den udøvende makt, i deres hender. Det er kun for Storthinget at jeg kan gjøre dette.

*Deres bevaagne fætter Christian Frederik
Den 8. august 1814*

Vi har hørt hevdet at konvensjonen datert 14. august var likeså viktig som grunnloven av 17. mai, for da garanterte svenskene unionsbetingelsene ved sin underskrift. Men det må være like så riktig å si at en fra norsk side garanterte unionsbetingelsene gjennom Christian

Frederiks signatur den 8. august og at premissene i det store og hele da var lagt for den konvensjonen som ble signert noen dager senere. Først den 16. august ratifiserer Carl Johan den inngåtte avtalen.

I historisk sammenheng spør en seg ofte *når* ting skjedde. De fleste historiske hendelser skjer over tid, og en kan spørre seg: skjedde det nå hendelsen startet eller når den sluttet? Går hendelser over dager og uker, vil den ofte utspille seg på flere steder. Ofte er det slik at det er ved forløpets *begynnelse* en gjør det historiske veivalget.

I de rikshistoriske hendelsene i august 1814 er det ikke tvil om at det emosjonelle drama, erkjennelsens smerte og historiske veivalg nettopp foregår i Spydeberg prestegård om kvelden den 8. august.

Det hele blir ikke mindre dramatisk ved at en på morgenkvisten den 9. august får kamper ved Langnes skanse ved Glomma, og at dette slaget sørger for at situasjonen ikke kommer helt ut av kontroll.

Om hendingene i 1814 må en derfor samlet sett kunne slå fast følgende:

Christian Frederik – Norges redningsmann

Carl-Johan – Norges redningsmann.

Det skulle bli i mitt lodd i 1999, som medarbeider i den daværende regjering, å få oppgaven med å overbevise finansministeren om at det ville være av verdi for Norge å sikre seg en unik marmorbyste av Grunnlovskongen vår. Den store danske billedhugger Bertel Thorvaldsen hugget en byste av Christian Frederik i Roma i 1821. Klenodiet skulle nå på auksjon i København neste kveld, og det var Lars Roar Langslet som hadde kommet over denne opplysningen kort tid før.

Dette seminaret har ikke minsket gleden over at bysten nå er i norsk eie på Statsministerens kontor.

Hva har vi i dag å lære av disse hendelsene:

Gjennom det brevet som kom til Spydeberg prestegård, til Christian Frederik, og gjennom de brev som gikk fra Spydeberg prestegård tilbake til Carl Johan, kan vi si at her var de på sitt beste, fordi de ga mest.

Ledet av opplysningstidens liberale verdier klarte de begge å sette betydelig personlig makt og prestisje til side.

Det vi bør beundre dem for, er at de lot seg presse, ikke minst av en aktiv opinion og et handlende folk.

Uten et våkent folk og en aktiv samfunnsdebatt, hadde dette ikke gått! Dette viser igjen hvor farlig det demokratiske underskudd er!

Ingen sa dette bedre enn Wienerkongressens von Stein – som bl.a arbeidet gjennom tsar Alexander: *Det er viktig for Europa at det blir slutt på undertrykkelsen og fyrstenes himmelropende maktmisbruk.*

Han ville gjøre noe med det demokratiske underskuddet i Tyskland ved å innføre stenderforsamlinger, og han skriver videre:

Folks rettigheter må nå bli fastlagt, og Tyskland må holde opp å være en sump av undertrykkere og undertrykte.

Han hadde vært tidligere preussisk minister, og var etter min mening en klartalende politiker som gjorde godt og tjenlig arbeid -- mens andre danset.

Spydeberg prestegård er altså det sted som viser at kunnskap gir makt og mulighet til positiv samfunnsutvikling.

Spydeberg prestegård er det sted som viser oss det beste av en felles europeisk kultur, tenkesett og historie!

Spydeberg prestegård er det sted som viser oss hvordan menneskelig lykke er avhengig biologisk og kulturelt mangfold!

Og framfor alt: fordi Spydeberg prestegård ble scenen både for opplysningstidens humanisme og fordi storpolitikken nettopp her viste seg fra sine beste sider i 1814, er dette stedet der en virkelig kan studere hvordan konflikter kan og bør løses med fredelige midler! Ikke-voldelig konfliktløsning er så vanskelig at en trenger konkrete og talende rammer for å lære seg det.

For å si det slik: Hadde dette vært Vestlandet, hadde det for lengst vært bygd lokaliteter til å formidle og studere disse verdiene som er så viktige i vårt hverdagsliv.

Fredsforhandlingene i 1905 ble sluttført i Karlstad.

Det budskapet som skal gå ut fra Spydeberg prestegård er det som står på monumentet i Karlstad:

Fejd föder folkhat. Fred främjer folkförståelse!